

УДК 94(477.54) "18/19":631.3

Микола Трубчанінов

РОЗВИТОК МАТЕРІАЛЬНО-ТЕХНІЧНОЇ БАЗИ ПОМІЩИЦЬКИХ ТА СЕЛЯНСЬКИХ ГОСПОДАРСТВ ХАРКІВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ В УМОВАХ РИНКОВОЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА (ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТОЛІТТЯ)

У статті досліджується розвиток землеробського реманенту, як важливої складової матеріально-технічної бази поміщицьких і селянських господарств Харківської губернії у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. Основна увага приділяється процесам придбання, виготовлення, вдосконалення та використання сільськогосподарського реманенту українськими землеробами.

Ключові слова: матеріально-технічна база, землеробський реманент, сільське господарство, аграрний розвиток, ринкова трансформація українського суспільства.

Актуальність проблеми дослідження визначається тим, що упродовж другої половини ХІХ – початку ХХ ст. землеробська техніка була матеріально-технічною основою усіх видів господарської діяльності українського селянства та поміщиків. Виробництво та використання сільськогосподарського реманенту мало в Україні багатотисячолітню історію, довгий час посідало помітне місце в матеріальній культурі її сільського населення, а в досліджуваній період було однією з найважливіших галузей національного господарства.

У Харківській губернії упродовж пореформеного періоду відбувалось збільшення попиту на землеробський реманент, що призводило до збільшення кількості знарядь у селянських і поміщицьких господарствах та до покращення їх якості. Усі ці обставини підтверджують, що для сучасної української історичної науки аналітичне дослідження історії виробництва та використання в Україні, зокрема у Харківській губернії, землеробських знарядь і техніки у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. залишається досить актуальним і представляє значний науковий і практичний інтерес. Без вивчення загальноукраїнських та регіональних особливостей еволюції землеробського реманенту українців у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. неможливо зрозуміти в усій повноті, різноманітності та складності загальну історію України у період динамічного розвитку в ній ринкових відносин.

Аналіз актуальних досліджень з історії розвитку матеріально-технічної бази поміщицьких та селянських господарств Харківської губернії упродовж другої половини ХІХ – на початку ХХ ст. свідчить про те, що ця проблема залишається однією із маловідомих науковому загалу сторінок історії України. Серед публікацій, що стосуються окремих аспектів нашої проблеми, слід особливо визначити дослідження А. Алова [1], В. Горбанева [3], В. Калініченко [10], В. Кулікова [11], М. Маслова [12] та ін. У них зібраний та узагальнений певний фактичний матеріал, який дозволяє оцінити загальні масштаби та динаміку землеробського реманенту в аграрному розвитку України упродовж другої половини ХІХ – на початку ХХ ст. Критично проаналізувавши наукові роботи попередників, автору вдалося виявити ті питання, які поки що залишаються не вирішеними. Саме тому стаття ґрунтується на реконструкції національної історії матеріально-технічної бази сільського господарства, визначенні ролі й місця Харківщини в здобутках аграрного розвитку України в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст., відродженні та популяризації регіональної соціально-економічної історії.

Мета статті визначається актуальністю обраної проблеми й полягає в дослідженні історичного розвитку землеробського реманенту, як матеріально-технічної основи аграрного розвитку Харківської губернії у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.

При цьому основна увага приділяється вивченню діяльності селян та поміщиків в галузі придбання, виготовлення, вдосконалення, використання землеробського реманенту; аналізу конструктивної та функціональної еволюції окремих видів землеробської техніки; визначенню впливу розвитку матеріально-технічної бази поміщицьких та селянських господарств Харківської губернії на ринковий перетворення сільськогосподарського виробництва в Україні.

Землеробський реманент був важливим елементом матеріально-технічної бази сільського господарства Харківської губернії. Поступальний розвиток товарного виробництва в селянських і поміщицьких господарствах Харківської губернії, який став характерним для другої половини ХІХ – початку ХХ ст., становив, як зазначають численні джерела, чимраз більший попит на землеробські знаряддя праці, особливо на вдосконалені [9, с.7]. Так, уже в 1880-90-ті роки витрати на їх

придбання і ремонт зробилися звичайними і постійними статтями видатку селянських бюджетів. У збіднілих господарствах на це щороку відводилося близько 1 крб., в середняцьких – до 10 крб., а в заможних – від 30 крб. і вище. Основну питому вагу мали плуги – 44 %, молотарки – 22 %, віялки і сортувалки – 10 %, сівалки – 9 %, жатки і косарки – 6 % [22, с.25].

Згідно з даними 1907 р., у Харківській губернії плуги були у 44 % опитаних селянських господарств, молотарки – у 21,6 %, віялки – у 9,8 %, сіялки – у 8,1 %. Найкраще плугами були забезпечені господарства Охтирського, Сумського, Куп'янського та Старобільського повітів. Найгірше – в Зміївському та Ізюмському [24, с. 25–33]. Згідно з даними Центральної статистичної комісії (ЦСК) 1910 р. у сільському господарстві Харківської губернії використовувалося приблизно 839 тис. різноманітних сільськогосподарських знарядь та машин. Серед них селянам належало 769 тис. знарядь та машин або 91 %, поміщикам – 70 тис. знарядь та машин або 9 %. Більшу частину цього реманенту складала знаряддя для розпушення (56 %) та підняття ґрунту (34,3 %) [20, с. 279–280].

Згідно з даними обстеження 1913 р., у Харківській губернії використовувався як вдосконалений землеробський реманент, виготовлений з металу, так й відносно примітивними знаряддями. Зокрема, у селян налічувалось 89745 рал, 28303 дерев'яні сохи, 378737 дерев'яних борін, яким були оснащені в основному бідняцькі господарства [21, с.53]. В середньому на одне селянське господарство Харківської губернії припадало 3,31 знарядь. Найбільше сільськогосподарських знарядь на одне господарство припадало у Ізюмському, Куп'янському та Зміївському повітах, відповідно по 4,25; 3,82 та 3,52 одиниці. Знаряддями для оранки найкраще були забезпечені господарства Охтирського, Ізюмського та Вовчанського повітів відповідно по 1; 0,97 та 0,92 одиниці [21, с. 52]. Рівень забезпеченості знаряддями підвищувався у напрямку з центральних та північних повітів до південних. При розподілі знарядь на 100 десятин ріллі простежується чітка закономірність: щільність розподілу знарядь підвищується з південного сходу на північний захід. Отже, щільність сільськогосподарських знарядь та машин на одиницю ріллі підвищувалась у районах з гіршим забезпеченням землею [20, с. 281].

У 1916 р. 335484 сільських дворів (79 %) Харківської губернії мали сільськогосподарський реманент, зокрема у 198538 (47 %) були плуги, у 60273 (14 %) – віялки, у 21471 (5 %) – сіялки, у 11823 (3 %) – косарки, у 146 (0,03 %) – сінокосарки, у 12378 (3 %) – молотарки [21, с. 53–54].

Під час проведення Всеросійського сільськогосподарського перепису 1917 р. також збиралися відомості про сільськогосподарські знаряддя поміщицьких та селянських господарств Харківської губернії. Перепис показав, що наявний реманент певною мірою акумулювався в південно-східних, краще забезпечених ріллею повітах. У той же час, щороку збільшувалася кількість безреманентних селянських господарств, у 1917 р. в губернії їх налічувалося 197972 (43,9 %) [2, с. 8]. Згідно з переписом, частка поміщиків у посівній площі складала 12,8 %, а плугів у них було 6,18 % і віялок 3,28 %. Зате більш складними агрегатами (жатками, сіялками) поміщики були забезпечені значно краще на одиницю посівів ніж селянські господарства. Нестача плугів вказує на широке використання у поміщицьких господарствах селянських плугів і сох, та значну здачу поміщиками своїх земель в оренду [21, с. 60–61].

Важливі відомості про забезпеченість землеробським реманентом селянських господарств Харківської губернії містять результати спеціального обстеження, проведеного Міністерством землеробства у 1895–1896 рр. через своїх кореспондентів. Згідно з повідомленнями кореспондентів, більшість селян губернії для обробітки землі "користувалися нескладними знаряддями – дерев'яним плугом, сохою, ралом", часто обходилися "простими боронами власного виробництва й дерев'яними катками". Що стосується знарядь для посіву, то вони були поширені лише у поміщицьких господарствах. Удосконалені знаряддя для загорання насіння зустрічались також майже виключно у поміщицьких господарствах, у селянських такі знаряддя, за свідченням кореспондентів, можна було зустріти лише як виняток. Поряд із цим кореспонденти відмічали поширення залізних плугів ковальського виробництва, у деяких місцевостях поширення букерів і плугів "Сакка", що користувались особливим схваленням господарів і широко купувались заможними селянами [20, с. 285].

Серед основних чинників, які сприяли поширенню вдосконалених видів землеробського реманенту серед селянських господарств Харківської губернії значно виділялося створення та розвиток системи кредитування. Необхідність коштів для придбання необхідного в господарстві землеробського реманенту закономірно вело до проблеми кредитування. Так, дані за 1912 р. показують, що на одну десятину ріллі, припадало 22 крб. вартості реманенту. Наприклад, металевий плуг коштував селянам не менше 30 крб., ще дорожче коштували вдосконала молотарка та інший землеробський реманент. Потрібні були чималі гроші також й кустарям-реманентобудівникам для придбання інструменту та сировини [27, с. 8–11].

Харківські регіональні форми та методи кредитування селян з метою придбання необхідного в господарстві землеробського реманенту були різними. У вивчених автором даних про кредитні операції на селі важко виділити відомості, які б безпосередньо стосувалися кредитування придбання селянами землеробського реманенту, але натомість вони дозволяють визначити загальні риси селянського кредиту, повністю характерні і для визначеної сфери. Ці риси переважно зводилися до того, що для будь-якої сфери селянського сільськогосподарського виробництва, зокрема і для забезпечення землеробським реманентом, кредит став у розглянутий період повністю закономірним явищем, оскільки допомагав мобілізації капіталу, прискорював процес виробництва і значно сприяв підвищенню продуктивності праці. Таким чином, загальний розвиток ринкових відносин в Україні вимагав створення відповідної кредитної системи з метою забезпечення селян землеробським реманентом.

У перші пореформені десятиріччя основне місце в системі кредитування селянських покупок землеробського реманенту займала держава. Державний селянський поземельний банк був організований у 1883 р. спеціально для видачі позик селянам, в тому числі й для придбання землеробського реманенту. Через цей банк селянство могло придбати на вигідних умовах складні і дорогі види землеробського реманенту. Спеціалізованого банку, призначеного виключно для кредитування придбання землеробського реманенту на Харківщині, як й в інших регіонах Російській імперії, створити не вдалося. Тому основна частина кредитування селянства для придбання землеробського реманенту відбувалася через розгалужену систему короткотермінового кредиту – товариства взаємного кредиту, кредитні й ощадно-позичкові товариства, земські каси дрібного кредиту, сільські банки і подібні форми. На 1907 р. у масштабах всієї Російської імперії було створено 2110 закладів дрібного кредиту, а на 1914 р. – вже понад 10 тисяч. У цей час вони охоплювали приблизно 4 % селянських господарств [19, арк. 2]. У Харківській губернії в розвитку реманентного кредитування, одним із перших, прийняло участь Ізюмське товариство взаємного кредиту, засновано в 1873 р. Слідом за ним у 1870–1890-ті роки в губернії виникло ще кілька десятків кредитних кооперативів, які суттєво допомагали селянам в придбанні необхідного землеробського реманенту [6, арк. 5–6; 5, арк. 32].

З 1895 р. найбільшого поширення в Харківській губернії набули кредитні товариства. Вони стали найбільш зручною формою кредитування місцевих селян, бо не потребували пайових внесків, а їх основний капітал складався з позик, що видавалися губернською конторою Державного банку. Крім того, кредитні товариства у випадку, якщо їх основний капітал був менший 10 тис. крб., звільнялися від державного промислового податку. На 1912 р. членами кредитних товариств стали більше 10 тис. селян, значній частині яких вдалося оновити й значно покращити свій набір землеробського реманенту. Наприклад, це стосується Богодухівського кредитного товариства, у якому нараховувалося 4543 селян-пайщиків [29; 4, арк. 153–160].

Всього в Харківській губернії у цей період налічувалося вже близько 300 різних закладів дрібного селянського кредиту, що становило більше 3 % їх загальноросійської чисельності [19, арк. 2]. За темпами розвитку кредитної кооперації й в тому числі розвитку реманентного кредитування, Харківська губернія стала однією з провідних в Російській імперії, і тому тут у 1910 р. відбувся Всеросійський з'їзд представників кас дрібного кредиту [17, арк. 6]. У цілому, створення в Харківській губернії упродовж другої половини XIX – початку XX ст. широкої мережі кредитних закладів супроводжувалося розвитком реманентного кредитування, що в свою чергу вело до якісних і кількісних змін землеробського реманенту в селянських господарствах. Ця система дрібного короткотермінового кредиту справила істотний вплив на зростання продуктивності праці в селянській промисловості, стала досить важливим джерелом її фінансування.

Поряд із кредитними закладами державного і кооперативного кредитування селян з метою придбання ними землеробського реманенту, в Харківській губернії також здійснювалося різними доброчинними організаціями, земськими касами, складами сільськогосподарських машин і прокатними пунктами, кустарно-промисловими музеями, сільськими громадами. Величезну роль в справі придбання селянами землеробського реманенту відігравав й індивідуальний лихварський кредит. Проте, для більшості селянства він часто не виправдовував себе економічно. Так, наявні відомості про лихварське кредитування придбання землеробського реманенту свідчать, що середній лихварський відсоток був високий і на практиці звичайно досягав 35–40 % річних, хоча закон 1893 р. і обмежував його до 12 %. Ще більшим був він у тому випадку, коли сплачувався не коштами, а готовими виробами [15, с. 16; 30, с. 131].

Серед основних напрямків забезпечення селянських господарств необхідним землеробським реманентом були такі, як саморобне виготовлення, замовлення сільському кустарю, придбання в вільному продажу, придбання складами сільськогосподарських машин і прокатними пунктами в Харківській губернії також здійснювалося різними доброчинними організаціями, земськими касами,

сільськими громадами тощо. Величезну роль в справі розповсюдження землеробського реманенту відіграла ярмаркова торгівля. Статистика ярмаркової торгівлі другої половини XIX – початку XX ст. переконливо свідчить про те, що різноманітні землеробські знаряддя праці кустарного та фабрично-заводського виробництва були важливим компонентом усіх місцевих ярмарків. Статистика найбільших ярмарків охоплювала ту частину землеробського реманенту, котра виходила на губернський і загальноросійський ринок. На них надходили товари, які продавалися промисловиками на невеликих ярмарках, базарах і в себе на дому, а відтак через систему перекупок поступово складалися у значні партії. Таким чином, на великих ярмарках основна маса землеробського реманенту продавалася гільдійськими купцями і призначалася в основному для вивезення за межі губернії. Наприклад, у списку торгуючих на Покровському ярмарку в 1888 р. згадувалися такі заможні купці-скупники, котрі спеціалізувалися на торгівлі землеробських знарядь, як, П. Рижов, В. Бочаров, П. Волосачов та інші [7, арк. 8,10–12].

Обсяги продажу землеробського реманенту на найбільших ярмарках Харківської губернії були досить значними. До подібних висновків приводить аналіз річних торгівельних оборотів у губернії. Так, за 1893–1894 рр. лише на Хрещенському ярмарку продано таких товарів на 300 тис. крб. У 1904 р., за відомостями біржового комітету, на основних ярмарках Харкова землеробських знарядь і машин реалізовано на 5660 тис. крб., що становило близько 17 % від суми, отриманої за всі продані товари. У 1909 р. у відомостях про торговельні обороти Покровського ярмарку зафіксовано, що землеробські знаряддя і машини становили приблизно 20 % від загальної суми усіх проданих на ярмарку товарів [7, арк. 8]. Дані за 1910–1914 рр. про структуру товарів на Успенському, Покровському і Хрещенському ярмарках також свідчать про значну питому вагу землеробського реманенту в загальній товарній масі [7, арк. 7, 11–13; 14, с.9–12; 8, с. 93–95].

Значна частина землеробського реманенту не надходила на великі ярмарки й купувалися споживачами на дрібних ярмарках і сільських базарах. Аналіз даних, які збереглися в джерелах про діяльність подібних дрібних торгових центрів, дає можливість упевнено констатувати, що питома вага продажу на них землеробських знарядь та машин була ще вищою, ніж на великих ярмарках. Більше того, значна частина місцевих ярмарків і базарів взагалі спеціалізувалися переважно на продажу землеробського реманенту. Наприклад, у своєму звіті Харківській кустарній комісії її кореспондент Д. Кападинський писав, що на Воздвиженському ярмарку в Чугуєві, який проходив у вересні, були широко представлені такі металеві вироби як ножиці, ножі, серпи, а серед вироби з дерева – колеса для возів та плугів [16, арк. 10]. На базарах у слободі Нова Водолага теж, зазвичай, продавався землеробський реманент, про що в січні 1891 р. повідомляла місцева газета "Южный край" [32]. Крім збуту на ярмарках і базарах, значна частина землеробського реманенту кустарного виробництва реалізовувалася безпосередніми виробниками у найближчих слободах, селах, хуторах, продавалася безпосередньо споживачам, виготовлялася на замовлення і через це зовсім не надходила до місць упорядкованої торгівлі. Наприклад, такі форми збуту широко використовували ковалі слободи Білосток Старобільського повіту для продажу виготовлених ними плугів. Місцевий споживчий ринок часто задовольнявся через розвізну торгівлю також такими ходовими виробами, як лопати, граблі, вила, серпи, коси колеса, дуги, голоблі та ін. [16, арк. 12–14]

У цілому, згідно з офіційними земськими джерелами, різноманітні вироби, які належали до землеробського реманенту серед товарної маси малих сільських ярмарків і базарів становили приблизно половину. Більш точний показник питомої ваги встановити складно з огляду на те, що у джерелах майже немає показника цінності проданих товарів. Але й за такої умовності, як свідчить проведений автором аналіз різних матеріалів, можна зробити висновок про те, що частка землеробського реманенту в губернському товарообороті була стабільно високою.

Поряд з численними ярмарками і базарами значну роль в забезпеченні селянського населення землеробським реманентом відіграла мережа місцевих складів сільськогосподарських машин, створена у Харківській губернії зусиллями земства, товариства сільського господарства і сільськогосподарської промисловості, різних господарчих і фінансових товариств, сільських громад і численних окремих доброчинців. Одними з перших земські склади сільськогосподарських машин відкрилися в 1896 р. у Старобільському і Вовчанському повітах, у 1899 р. – в Сумському, Лебединському, Зміївському та Харківському, у 1900 р. – в Богодухівському і Валківському, у 1901 р. – в Ізюмському, а у 1912 р. в губернії діяло вже більше 70 таких складів [18, арк. 58]. При цьому найбільшою активністю у справі розповсюдження серед селян нових вдосконалених видів землеробського реманенту відзначалася діяльність складів сільськогосподарських машин, що були відкриті Великописарівським сільськогосподарським товариством, Боромлянським кредитним товариством, Більчанським та Куп'янським товариствами сільських господарів і Харківською повітовою касою дрібного кредиту [5, арк. 5].

Повсюдно в губернії склади сільськогосподарських машин являли собою великі склади-крамниці, спеціалізовані на продажу різноманітного сільськогосподарського реманенту, як фабрично-заводського, так й кустарного виробництва. Товар звичайно закуповувався безпосередньо у виробників на дуже вигідних умовах оптової купівлі і продавався потім селянам теж з певними пільгами. Збитки, що закономірно виникали, покривалися за рахунок засновників складів. Так, наприклад, завдяки значним земським дотаціям, на Барвенковському складі-крамниці сільгоспмашин землеробський реманент продавався з 25 % знижкою, а на складі, який утримувався Сумським земством, землеробський реманент продавався в кредит [19, с. 55, 56; 31].

Забезпеченню селянських господарств необхідним землеробським реманентом також сприяла широка мережа прокатних пунктів сільськогосподарського реманенту. Вони створювалися в Харківській губернії на кошти місцевих земств, господарчих товариств, сільських громад і приватних осіб. На 1914 р. в губернії налічувалося близько 166 таких пунктів, причому переважна частина пропонувані на них землеробських знарядь праці виготовлялася місцевими сільськими ковалями. Засновники прокатних пунктів не лише виступали у ролі вигідних для кустарів покупців, але й багатьом з них допомагали у забезпеченні сировиною, надавали позики під майбутній товар, передавали в оренду різний інструмент і устаткування, оплачували навчання в технічних учбових закладах [20, с. 242; 25, с. 286].

Аналіз досліджуваної проблеми свідчить про те, що застосування в аграрному секторі Харківської губернії у другій половині XIX – на початку XX ст. вдосконалених сільськогосподарських машин вело до концентрації виробництва і до застосування капіталістичної кооперації в землеробстві. Сільськогосподарські машини в ринкових умовах застосовувалися, головним чином, в заможних селянських та великих поміщицьких господарствах. Разом з бурхливим розвитком ринкових відносин в Харківській губернії відбувалось значне збільшення попиту на землеробський реманент, особливо на нові, більш продуктивні сільськогосподарські машини та знаряддя праці. На загальному тлі кількісного збільшення землеробського реманенту в селянських та поміщицьких господарствах, поступово відбувалися й позитивні якісні зрушення. Найінтенсивніше відбувався на Харківщині перехід від технічно і морально застарілих плугів із дерев'яним корпусом до суцільнометалевих. Поширення жнивварських машин, парових молотарок та інших вдосконалених землеробських машин вказувало на концентрацію землеробського виробництва. Упродовж пореформеного періоду підвищений попит та масове застосування машин і поліпшених знарядь у сільському господарстві Харківської губернії неминуче вело до розширення внутрішнього ринку, а також прискорювало перехід поміщиків та селян до ринкових засад ведення господарства.

Список використаних джерел

1. Алов А.А. Производство плугов в слободе Белостоке / А.А. Алов // Отчеты и исследования по кустарной промышленности в России. – СПб.: Тип. В.Киршбаума, 1898. – Т.5. – С. 471–489.
2. Всероссийская сельскохозяйственная и городская перепись 1917 года. Харьковская губерния. Итоги по уездам, губернии и городам. – Харьков: Тип. А.А. Либина, 1920. – 17 с.
3. Горбанев В.В. Поміщицьке господарство Харківської губернії в другій половині XIX – на початку XX ст.: дис. ... канд. іст. наук / Валерій Вікторович Горбанев. – Харків, 2005. – 182 с.
4. Державний архів Харківської області, ф. 306, оп. 1, спр. 102, арк. 153–160.
5. Державний архів Харківської області, ф. 1014, оп. 1, спр. 139, арк. 32.
6. Державний архів Харківської області, ф. 82, оп. 1, спр. 150, арк.5–6.
7. Державний архів Харківської області, ф. 504, оп. 1, спр. 20, арк. 8, 10–12.
8. Ежегодник промышленности и торговли за 1912–1914 гг. – СПб.: Б.и., 1915. – 205 с.
9. Журнал заседания земледельческого съезда Харьковского уезда 4-го октября 1870 г. – Х.: Тип ун-та, 1871. – 28 с.
10. Калініченко В.В. Селянське господарство України в період непу: Історико-економічне дослідження / Володимир Вікторович Калініченко. – Харків: Основа, 1997. – 400 с.
11. Куліков В.О. Селянське господарство Харківської губернії в другій половині XIX – на початку XX ст.: дис. ... канд. іст. наук / Володимир Олександрович Куліков. – Харків, 2005. – 323 с.
12. Маслов М.П. Развитие селянського промислового підприємництва у Харківській губернії (1861-1914 рр.): дис. ... канд. іст. наук / Микола Павлович Маслов. – Харків, 1998. – 230 с.
13. Материалы по истории крестьянской промышленности. – М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1950. – Т.2. – 563 с.
14. Обзор Харьковской губернии за 1914 г. – Х.: Тип. губ. правления, Б.г. – 38 с.
15. Отчет государственных сберегательных касс по сберегательным операциям за 1915 г. – Пг.: Б.и., 1916. – 216 с.
16. Російський державний історичний архів (далі – РДІА), ф. 1331, оп. 1, спр. 28, арк. 10, 12–14.
17. РДІА, ф. 403, оп. 1, спр. 203, арк. 6.
18. РДІА, ф. 395, оп.1, спр. 2545в., арк. 58.
19. Російський державний історичний архів економіки (далі – РДАЕ), ф. 328, оп. 1, спр. 11, арк. 2.
20. Сборник статистико-экономических сведений по сельскому хозяйству России и иностранных государств. – СПб.: Б.и., 1914. – 615 с.
21. Сельское хозяйство, фабричная промышленность и занятия населения Харьковской губернии. – Харьков: Тип. А. Либинь, 1918. – 154 с.
22. Статистический ежегодник за 1907 г. – Х.: Изд. Харьк. губ. зем. управы, 1908. – 187 с.
23. Статистический ежегодник за 1909 г. – Х.: Изд. Харьк. губ. зем. управы, 1910. – 236 с.
24. Статистический ежегодник Харьковской губернской управы. – Харьков: Тип. Печат. дело, 1908. – 244 с.
25. Сумцов Н.Ф. Слобожане. Историко-этнографічна розвідка / Н.Ф. Сумцов. – Х.: Вид-во Союз, 1918. – 240 с.
26. Украинцы, конец XIX

начала XX вв.: Путеводитель по экспозиции / Гос. музей этнографии нар. СССР. Сост. О.В.Карпова. – Л.: Ленинград, 1988. – 44с. 27. Харьковская губернская земская управа. Доклады Харьковской губернской земской управы губернскому собранию очередной сессии 1912 года по кустарной промышленности. – Х.: Тип. губ. правления, 1912. – 98 с. 28. Харьковская губернская земская управа. Отчеты Харьковской губернской земской управы о развитии кустарных промыслов в губернии. – Х.: Тип. губ. правления, 1914. – 103 с. 29. Харьковский листок. Известия по торговле, промышленности, технике, искусству и ремеслам. – 6 января, 9 марта, 20 июля, 1901. 30. Хромов П.А. Экономическая история СССР. Период промышленного и монополистического капитализма в России / П.А. Хромов. – М.: Высшая шк., 1982. – 240 с. 31. Южно-русская сельскохозяйственная газета. – 22 ноября 1901. 32. Южный край. – 27 августа 1913.

Николай Трубчанинов

РАЗВИТИЕ МАТЕРИАЛЬНО-ТЕХНИЧЕСКОЙ БАЗЫ ПОМЕЩИЦКОГО И КРЕСТЬЯНСКОГО ХОЗЯЙСТВА ХАРЬКОВСКОЙ ГУБЕРНИИ В УСЛОВИЯХ РЫНОЧНОЙ ТРАНСФОРМАЦИИ УКРАИНСКОГО ОБЩЕСТВА (ВТОРАЯ ПОЛОВИНА XIX – НАЧАЛО XX ВЕКА)

В статье исследуется развитие земледельческого инвентаря, как важной составляющей материально-технической базы помещичьих и крестьянских хозяйств Харьковской губернии во второй половине XIX – начале XX века. Основное внимание уделяется процессам приобретения, изготовления, усовершенствования и использования сельскохозяйственного инвентаря украинскими земледельцами.

Ключевые слова: материально-техническая база, земледельческий инвентарь, сельское хозяйство, аграрное развитие, рыночная трансформация украинского общества.

Mykola Trubchaninov

DEVELOPMENT LOGISTICS LANDLORDS AND FARMS KHARKIV PROVINCE UNDER MARKET TRANSFORMATION UKRAINIAN SOCIETY (SECOND HALF OF XIX – XX CENTURY)

Annotation: In this article the development of the agricultural implements as the significant part of the material and technical basis of the manor and peasant households of the Kharkov province in the second part of the 19th and the beginning of the 20th century is investigated. The primary attention is paid to the processes of gaining, producing, improvement and using of the agricultural implements by Ukrainian landowners.

Key words: material-technical basis, agricultural implements, agriculture (farming), agrarian development, market transformation of Ukrainian society.

УДК 94:334.713(477)“18/19”

Микола Маслов

УЧАСТЬ УКРАЇНСЬКИХ КУСТАРІВ У СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ ТА ПРОМИСЛОВИХ ВИСТАВКАХ XIX – ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ

У статті досліджується участь українських кустарів у народногосподарських виставках, що відбувалися в Російській імперії та європейських державах упродовж XIX – початку XX ст. Основна увага приділяється з'ясуванню масштабів та особливостей участі українських кустарів у виставковій справі.

Ключові слова: сільськогосподарська та промислова виставка, кустарні промисли, виставкова справа, експонування, кустарні вироби.

Постановка проблеми дослідження визначається її актуальністю та недостатньою вивченістю в українській та зарубіжній історіографії. Зокрема визначається тим, що упродовж XIX – початку XX ст. дрібна кустарно-ремісничя промисловість набула широкого розвитку в економіці України, стала масовим явищем і приносила значний прибуток для багатьох дрібних підприємців. Саме в цей час значно розширювалися асортимент кустарних виробів та сировинна база багатьох виробництв, швидко вдосконалювалися їх технологія, змінювалися соціальні функції кустарної промисловості. Одним з основних чинників, що підтверджував позитивну динаміку, темпи, характер, масштаби розвитку дрібної кустарно-ремісничої промисловості була участь українських кустарів у